

ТАРИХЭ ВУРУЛАН ЈАРА

Мадэнијјат абидэлэринэ чинајэткар биканэлик нэтичэсиндэ
Газанчы галасы партладылмышдыр

Кезэл тэбини шераити, өлө-ришли чографи мөвгөи олан Нахчыван эразиси сөзүн өсл ме'насында тэбини музейдир. Көмигөја дагында 5—6 мин ил бундан эввэлки дөврө аид га-јаусту төсвирлөр, Јахын вэ Орта Шөргин бир сыра өлкөлөри-нө јайылмыш, өз нефислији илэ инди дө дүнја алимлэринин диггетини чөлб едөн бојалы габлар, археоложи мадэнијјэ-тин рөнкөрөнк абидэлери, Ме-мүнө Хатун түрбөси, Элинчө галасы кими јүзлөрлө абиде мөһз бу дијердадыр.

Халгымызын зөнкин ме'нэви сөрвөти олан абидэлэрин өјрө-нилмеси вэ онлардан истифа-дэ едилмеси саһесиндэ сон иллэрдэ Азербайжан ССР ЕА Тарих Институтунун археолоки-ја вэ этнографија бөлмөсиндө хөјли иш апарылыб, һазырда Нахчыван эразисиндө бөлмөнин ики археоложи экспедициясы вэ бир нечэ дөстөси фөалијјет көстөрир. Онларын өлдө ет-диклери нөтичөлөр олдуҗа се-виндиричидир. Лакин экспеди-сия вэ дөстөлэрин фөалијјэти өсөсөн мөвсүми характер дашы-јыр. Она көрө дө абидэлэрин өсл саһиби мувафиг јерли төш-килатлар, хуусула мухтар рес-публиканын мадэнијјет назир-лијидир. Бөс абидэлэрин муһа-физэсинө, өјрөнилмөсинө онла-рын мунасибети нечөдир? Чох төөсүф ки, бу саһөдө чидди нөгсанлар вардыр.

Тарих вэ мадэнијјет абиде-лэринин горунмасы, өјрөнилмө-си вэ онлардан истифаде олу-масы һаггындакы гануула (му-вафиг оларга Азербайжан ССР вэ Нахчыван МССР гануулары илэ) абидэлери горумаг үмүм-халг иш е'лан олунуб. Бу са-һөдө совет вэ төсөррүфат ор-ганларынын вазифөлери ајдын шөкилдө муэјјөнлөшдирилиб, Мисал үчүн, ганунун 24-чү ма-ддөси бүтүн лајиһа вэ тикинти төшкилатлары гаршысында бө-лө бир гөти төлөб гојур: тикин-ти объекти пленлашдырыларкөн бу мәсәлә абидэлери муһафи-зө төшкилатлары илэ һөкмөн разылашдырылмалыдыр.

Лајиһа вэ тикинти төшкилат-

ларынын сифаришлэрини вах-тында јеринэ јетирмөк үчүн 1980-чи илдө Азербайжан ССР ЕА-нын Тарих Институту нөз-диндө «Јени тикинти саһөлери-нин археоложи төдгиги» шө-бөси јарадылмышдыр. Шө'ба-нин башлыча мәсәди ајры-ај-ры төшкилатлардан алынмыш сифариши халг төсөррүфаты планына мане олмадан вахтын-да јеринэ јетирмөкдөн ибарәт-дир. Республиканын төчрүбөли археолог алимлэрини бирлөш-дирән бу шө'бө сон иллэрдө абидэлэрин муһафизэси вэ өј-рөнилмөси саһесиндө өһөмијјат-ли ишлөр көрмүшдүр.

Төөсүфлө гејд етмөлијик ки, шө'бө вэ ја дикер алағадар төшкилатлар индијө кими Нах-чыван МССР эразисиндө иш көрөн тикинти төшкилатларын-дан бир дөфө дө олсун сифа-риш алмашдыр. Санки мух-тар республикада тикинти иш көдөн јерлөрдө һөч бир тари-хи абиде јохдур. Әлбөттө, бу, бөлө дејилдир. Нахчыван МССР эразиси сон иллэрдө бир нөз тикинти мејданына чеврилмиш вэ јүзлөрлө надир абиде бу тик-интилерин гурбаны олмушдур. Әлбөттө, Арпачај су һөвзөси, Вајхыр су говшагы вэ дикер объектлөр јарадыларкөн дағыл-мыш абидэлэрин кунәһкарла-рыны ахтермаг инди кечдир. Лакин бу саһөдө һөлө давам едөн дөзүлмөз һаллара гаршы көскин мубаризе апармаг үчүн ишимизи јенидөн гурмаг чох вачибдир. Јохса абидөлөрө би-кане мунасибөт давам едөкөк, сонра кеч олачагдыр.

Бу күнлөрдө институтмуз ССРПИ Мелиорасија вэ Су Төсө-рүфаты Назирлијинин Е. Е. Алексеевски адына Су Төсө-рүфаты вэ Мелиорасија Об-ъектлерини Лајиһөлөшдирән Баш Елми Төдгигат Институтун-дан сифариш алмышдыр. Си-фаришдө Нахчыван МССР-ин эразисиндө — Элинчө чајы үзөриндө тикилөчөк су говша-гы зонасында тарих вэ мәдө-нијјет абидэлэринин варлығы барөдө мө'лумат вермөк хаһиш олунурду. Чаваб һазырламаг мөгсөдилө институт һөмин өра-

зијө экспедисия көндөрдү. Әрази јохланларкөн мө'лум олду ки, бурада тикинти ишлө-ринө бир нечө ил эввэл баш-ланмышдыр. Тикинтијө башлар-көн чохтөбөгөли абиденин — Газанчы галасынын өзүлүнө партлајычы маддөлөр гојараг ону јерлө-јөксан етмишлөр. Бу өмөлө чинајөтдөн башга нө ад вермөк олар?

Тикинти төшкилатлары, лаји-һа институтлары, һөмчинин Нах-чыван МССР-ин мувафиг ор-ганлары рөһбөрлэринин лагејд-лији учбатындан халгын ме'нэви-мадэни абидеси меһа олуб. Газанчы абидеси өлкөмизин эразисиндө ибтидаи ичма гу-рулушунун дағылмасы вэ сон дөрөчө мүрөккөб социал дө-јишмө олан синифли чөмијјэ-тин, бүтөвлүкдө исә дөвләтин јаранмасы просесини өзүндө төчөссүм етдирән өн надир абидөлөрдөн иди. Азербайжан ССР Назирлөр Советинин ге-рары илэ горуг е'лан олунмуш «Газанчы» вахтилә мөшһүр Элинчө галасыны шөрг чина-һындан мудафиә едөн муһүм һөрби-стратежи мөнтөгө сајы-лырды. Газанчы галасы сакин-лэринин јүксөк мадэнијјэти вэ зөнкин итгисади имканлары олуб. Партлајыш заманы үзө чыхмыш мухтөлиф мадди-мөдө-нијјет галыглары бу өвөзсиз абиденин төхминән 3500—4000 ил эввэл Нахчыван маһалынын итгисади, сијаси вэ мадэни һө-јатында нө гөдөр јүксөк мөвгө тутдуғуну сүбүт едир.

Гары душмәнлэрин ишғалчы һүчүмларына мин иллөр боју сипөр чөкөн, доғма торпагдан «дамар» тутуб јағылара синө көрөн, ме'нэвијјатымызын, мил-ли лөјагетимизин гүрүр һөјкө-лиһө дөһөн абиде даш үрөкли, тарихимиз, мадэнијјетимизә јад адамларын гурбаны олмуш, јерли-дибли меһа едилмишдир. Кимдир тәсиркар? Әлағадар төшкилатлар буну һөкмөн му-өјјөнлөшдирмөлидирлөр. Амма башга бир мәтлөб дө вар. Ту-тар ки, (јөгин бөлө олачаг!) бу

чинајөти төрөдөнлөр лајигли чөзаларыны алдылар, кимсө ишдөн чыхарылды, кимсө төһ-мөт верилди вэ с. Мөкөр бу-нунла милли сөрвәтимизә гу-рулан јара сағаламаг! Бах, бу барөдө чидди дүшүнмөк, көлөчөкдө бөлө рөзаләтә јол вермөмөк үчүн өн тө'сирли төд-бирлөр көрмөк лазымдыр. Ме'нэви корлуг һәр чүр рөзаләтә мүнбит зөмин јарадыр...

Јери кәлмишкөн сон дөрөчө вачиб бир мәсәлени дө гејд етмөк истәјирәм. Республика-мызын бир сыра районларында, о чүмләдөн Нахчыван МССР-дө гөдим вэ орта әсрләрә даир даш һөкәлләри район мөркөз-лэринө кәтирир, күчә вэ меј-данчалары бөзәјирлөр. Јүзлөр-лә даш абиденин тәлөји мөһз бөлө олмушдур. Әввәла, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, абиде-лэри јериндөн төрпөтмөјә һөч кәсин ихтијары јохдур. Әкәр объектив сәбәблөрдөн бу аби-дөлөр јериндөн төрпәдилөрсә, бу иш јүксөк сөвијјәдө сөнөд-лөшдирилмөлидир. Чох төөсүф ки, һөмин сөнөдлэрин төртиби-нө һөинки ајры-ајры төшкилат-лар, һөттә тарих-дијаршүнас-лыг музееинин әмөкдашлары да олдуҗа сөһлөнкәр јанашырлар. Онлар кәтирдиклери даш һө-кәллэрин үнваныны бөлө бил-мирлөр. Бу исә һөмин саһөдө елми төдгигат иши апаран алимлэрин ишини чөтинлөшди-рир. һәм дө бөлә һөрәкөт мөв-чуд гајдалара зиддир.

Көлин һамымыз ме'нэви-мил-ли сөрвәтимиз кез бөбјимиз кими горужаг. Халгын ады, та-рихи илэ бағлы өн кичик өшја-нын да төөсүбүнү чөкөк. Са-баһ көкс өтүрүб һарај гопарма-маг үчүн бу күн тарихи абиде-лөрлө бағлы һәр адымымыза гимәт аерөк, һәр гөрәрымызы јүз өлчүб бир бичөк...

Рәшид КӨЛҮШОВ,
тарих елмләри доктору, Азе-рбайжан ССР ЕА Тарих Инсти-туту јени тикинти саһөлэри-нин археоложи төдгиги шө'-бөсинин мүддир.